

NEVĒLAMAS UZVEDĪBAS PROBLĒMU MAZINĀŠANAS IESPĒJAS 4. – 6.KLASES SKOLĒNIEM

Possibilities for Alleviating Unwanted Behavior Problems for 4th-6th Grade Students

Lelde Kalēja

Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija

Abstract. *The aim of this scientific article is to present the development of a comprehensive methodology for the prevention of student behavior disorders, focusing on the reasons that contribute to their occurrence. The development of this methodology is based on research that analyzes the risk factors associated with behavioral disorders in students, studying the interaction between individual, family and environmental factors.*

The article will discuss about methodological components, including early identification and intervention, social-emotional learning programs, positive behavior support systems, and collaboration between educators, parents, and mental health professionals. The findings will include recommendations for improving programs designed to prevent unwanted behavior.

Keywords: *early identification, methodology, risk factors, social-emotional learning, student behavior disorders.*

Ievads

Introduction

Pasaulē no 10% līdz 20% bērnu un pusaudžu ir diagnosticējami psihiski un/vai uzvedības traucējumi. Līdz 15 gadu vecumam, pēc Pasaules Veselības organizācijas veiktajiem aprēķiniem, sākas puse visu psihisko traucējumu (Pudule, Velika, Grīnberga, Gobiņa, Villeruša, Kļaviņa-Makrečka, & Bezborodovs, 2020). Latvijā 2020.gadā, saskaņā ar revidentu aplēsēm, bija vismaz 10 tūkstoši bērnu ar uzvedības problēmām un vairāk nekā 36 tūkstošiem bērnu pastāvēja uzvedības problēmu iestāšanās risks (Valsts Republikas Valsts kontrole, 2022). Skolēnu uzvedības traucējumi rada būtiskus izaicinājumus izglītības sistēmai, skarot ne tikai pašus skolēnus, bet arī viņu vienaudžus un skolotājus. Uzvedības problēmas attiecināmas uz jebkāda veida uzvedību, kas

traucē bērna kognitīvo, sociālo vai emocionālo attīstību (Arumugam, Kway, & Isa, 2019).

4.-6. klašu posmā skolēni piedzīvo lielas pārmaiņas. Pirmkārt, šis ir posms, kad saskaņā MK noteikumiem nr. 747 “Noteikumi par valsts pamatizglītības standartu un pamatizglītības programmu paraugiem”, skolēniem sākas pārejas posms no 1.-3. klašu posma uz 4. – 6. klašu posmu (Saeima, 2020). Mainās klases audzinātājs, vide, mācību procesa norise – skolēns vairs lielāko daļu priekšmetu neapgūst pie sava klases audzinātāja. Arī klases audzinātāja klātesamība vairs nav tādā apjomā, kā tas bijis līdz 3.klases noslēgumam. Otrkārt, sākas pāreja no bērna uz pusaudža vecumposmu, kurā lielāka loma ir vienaudžiem, kas kļūst par atbalsta un informācijas avotu. Šajā vecumposmā ir vērojamas daudzas nozīmīgas izmaiņas emocionālo un uzvedības traucējumu tipos un norisē (Pirsko, 2010). Tas, savukārt, kļūst par izaicinājumu skolotājiem, kuri sāk strādāt ar šo vecumposmu.

Mācību procesa laikā skolotājs bieži var saskarties ar situācijām, kad izglītojamā uzvedība kļūst par visas klases problēmu. Uzdevums skolotājam ir piemērot atbilstošas rīcības metodes traucējošās uzvedības novēršanai. Skolotājam, kā profesionālim, jāspēj pārvaldīt šo problemātisko uzvedību, lai radītu un uzturētu optimālus mācību apstākļus un sasniegtu mācīšanās mērķi (Humaeroah, Sardi, & Ermawati, 2023). Pat augstas kvalitātes izglītības procesā skolēni nemācīsies, ja viņu uzmanību novērš citu skolēnu traucējoša uzvedība (Herman, Reinke, Dong, & Bradshaw, 2022). Kad skolotāji saskaras ar skolēnu disciplinēšanas grūtībām un tam tiek patērēts daudz laika, mācīšanās kļūst mazāk produktīva, kas negatīvi ietekmē visu skolēnu sasniegumus. Problēmas aktualitāte pamatojama arī ar to, ka uzvedības traucējumu savlaicīga novēršana ietekmē skolēnu akadēmisko sagatavotību, kas ir priekšnosacījums turpmākajiem panākumiem citos izglītības līmeņos (Evans, 2016). Turklāt, skolotāju nesekmīgi mēģinājumi kontrolēt uzvedību noved pie augsta līmeņa vilšanās un izdegšanas (Jennings & Greenberg, 2009).

Kā rāda aptaujas ASV skolās, lielākā daļa skolotāju apstiprina, ka ir nepieciešami taustāmi, reāli resursi vai papildus apmācība, lai novērstu vai mazinātu uzvedības problēmas klasē (Daunic, Smith, Aydın, & Barber, 2019).

Skolotājs klasē ir viens, taču nereti viņam nākas strādāt vairākās jomās – gan vadīt mācību saturu, gan spēt novērst nevēlamas uzvedības izpausmes. Turklāt nereti nevēlama uzvedība vērojama vairākiem skolēniem klasē, tāpēc reizēm lieli laika resursi tiek tērēti klases disciplinēšanā, kā rezultātā cieš mācību saturs

apguves process. Tāpēc būtiski ir skolotājam būt sagatavotam un spēt ātri novērst nevēlamas uzvedības izpausmes.

Raksta mērķis ir teorētiski pamatot visaptverošas metodoloģijas izstrādes nepieciešamību skolēnu nevēlamas uzvedības profilaksei, koncentrējoties uz to rašanās cēloņiem. Zinātniskā raksta pamatā ir pētījumi, kas analizē ar skolēnu uzvedības traucējumiem saistītos riska faktoros, pētot individuālo, ģimenes un vides faktoru mijiedarbību, analizēti metodiskie komponenti, tostarp agrīna identificēšana un iejaukšanās, sociāli emocionālās mācīšanās programmas, pozitīvas uzvedības atbalsta sistēmas un sadarbība starp pedagogiem, vecākiem un garīgās veselības speciālistiem, apkopotas normatīvajos dokumentos ietvertās vadlīnijas attiecībā uz nevēlamu uzvedību iekļaujošās izglītības kontekstā.

Skolēnu nevēlamas uzvedības raksturojums *Characterization of unwanted behavior of students*

Kā rāda starptautiskais PISA pētījums (PISA, 2018) Latvijas skolās ir augsti vardarbības rādītāji. Izglītības likumā teikts, ka Ministru kabinetam līdz 2023. gada 31. decembrim jāizstrādā un jāiesniedz Saeimai likumprojekts par nepieciešamajiem grozījumiem attiecībā uz vardarbības izskaušanu un nepieļaušanu izglītības iestādē un iekļaujošas izglītības īstenošanu (LR Saeima, 1998). 2023. gada 22. augustā tika pieņemti jauni noteikumi “Kārtība, kādā nodrošināma izglītojamo profilaktiskā veselības aprūpe, pirmā palīdzība un drošība izglītības iestādēs un to organizētajos pasākumos” (LR Saeima, 2023), tādejādi paredzot arī rīcības mehānismus vardarbības gadījumos skolās.

Starptautiskajā praksē iekļaujošā izglītība paredz tādu pieeju, kas sniedz iespēju visiem attiecīgā vecuma izglītojamajiem nodrošināt viņa prasībām atbilstošu mācīšanās pieredzi un vidi. Skolai ir pienākums uzņemt visus izglītojamos neatkarīgi no veselības stāvokļa fiziskām un intelektuālajām spējām, sociālajiem apstākļiem, emocionālā stāvokļa un citām īpašajām vajadzībām (Beizītere, Grumolte-Lerhe, Ziemane, & Valtensbergs, 2020). Tā kā Latvijas likumdošanai ir saistoši starptautiskie līgumi (LR Saeima, 2004) saistībā ar iekļaujošo izglītību, skolām ir pienākums realizēt iekļaujošo izglītību, kur skolēns ir vērtība, kas var dot savu devumu sabiedrībai. Iekļaujošā izglītība paredz arī to, ka vispārizglītojošajās skolās tiesības iegūt izglītību ir arī bērniem ar psihiskiem, attīstības un uzvedības traucējumiem, kā arī antisociālu uzvedību.

Bērnu emocionālās un uzvedības problēmas visbiežāk tiek iedalītas divās kategorijās – internalizētas un eksternalizētas problēmas. Eksternalizējoša uzvedība saistīta ar nepietiekamu regulējumu – uzvedības kavēšanu vai ārēju uzvedību (Hsu, Chen, Yang, & Chou 2022). Tā tiek definēta kā pret citiem vērsta kaitējoša un destruktīva uzvedība, kuras izpausmes var būt agresija, nepakļaušanās (Lapsiņa & Miesniece, 2022). Internalizējošie traucējumi izpaužas kā emociju traucējumi, trauksmes spektra traucējumi, obsesīvi-kompulsīvi traucējumi, garastāvokļa traucējumi, ēšanas traucējumi (Bezborodovs, 2021). Abi – uzvedības traucējumi un uzvedības problēmas - saistīti ar nevēlamas uzvedības izpausmēm, tāpēc autore turpmāk rakstā lietos šo jēdzienu.

Nevēlama uzvedība kopumā ir uzvedības modeļiem neatbilstoša uzvedība, kam raksturīgi vecumam atbilstošu sociālo normu pārkāpumi, neievērojot citu cilvēku pamattiesības, kā rezultātā tiek izraisīti sociālās, mācību vai citu darbību traucējumi (Pirsko, 2010). Vispasaules 41 pētījumā par bērnu un pieaugušo psihiskajiem traucējumiem laika posmā no 1985.gada līdz 2012. gadam tika noskaidrots, ka vieni no biežākajiem ir nevēlama uzvedība (Scattolin, Resegue, & Rosário, 2022).

Bērniem ar internalizējošajiem vai eksternalizējošajiem uzvedības traucējumiem/ nevēlamas uzvedības izpausmi (turpmāk tekstā NUI) pastāv risks biežāk piedzīvot negatīvu rezultātu skolā, kas var būtiski ietekmēt arī daudzas dzīves jomas un saglabāties līdz pieauguša cilvēka vecumam (Hsu, Chen, Yang, & Chou, 2022). Skolēni ar NUI, kā novērojusi autore, saskaras ar pedagogu negatīvu reakciju, pārmetumiem, tādejādi izraisot negatīvu pretreakciju un uzvedības pārkāpumu atkārtošanos, kas, savukārt, ietekmē mācību sasniegumus. Tāpēc būtiski ir savlaicīgi novērt nevēlamu uzvedību skolā. Lai to novērstu, sākotnēju nepieciešams apzināties, kādi ir nevēlamas uzvedības cēloņi.

NUI pamatā ir bioloģisko un psihosociālo riska faktoru klāsts. Dažādos pētījumos kā būtiski uzvedības traucējumu riska faktori tiek minēti:

- vide – bērnībā gūta nelabvēlīga pieredze, emocionāla un fiziska vardarbība ģimenē un skolā, vecāku konflikti, vielu lietošana, sociāla izolācija (Lapsiņa, Miesniece, & Bite, 2022);
- ģimene – pirmais bērns ģimenē, viena vecāka ģimene, vecāki ar garīgajām problēmām (Davodi-Boroujerd, Abasi, Arani, & Aslzaker, 2022), vāja ģimenes funkcionēšana, audzināšanas kvalitāte (Lapsiņa, Miesniece, & Bite, 2022);

- augļa iznēsāšana – mātes vecums, sociālekonomiskais stāvoklis fiziskā un mentālā veselība (Scattolin, Resegue, & Rosário, 2022);
- bērna veselības stāvoklis – uzmanības deficīta sindroms, runas attīstības un valodas apguves traucējumi, specifiski mācīšanās traucējumi; smagi, vidēji un viegliem psihiskie traucējumi (Pārresoru koordinācijas centrs, 2021);
- Personīgo vajadzību neapmierināšana ilgtermiņā – bērnu viedierīču lietošana jau agrīnā vecumā; vecāku laika trūkums bērnu vajadzību apmierināšanai; vecāku klāt neesamība, piemēra, devušies strādāt uz ārzemēm, atstājot bērnu citu cilvēku aprūpē; novārtā atstāšana (Pārresoru koordinācijas centrs, 2021);

Skolēna NUI kā stāvoklim piemīt viena vai vairākas no šādām pazīmēm, kas negatīvi ietekmē bērna izglītības sniegumu:

- ar intelektuālajiem procesiem nesaistīta nespēja mācīties;
- sensorie vai veselības faktori;
- nespēja veidot vai uzturēt attiecības ar vienaudžiem un skolotājiem;
- neatbilstoša veida uzvedība vai jūtas normālos apstākļos;
- vispārējs negatīvs vai depresīvs noskaņojums;
- tendence attīstīties fiziskiem simptomiem vai bailēm, saistītiem ar personīgām vai skolas vides problēmām (Arumugam, Kway, & Isa, 2019).

NUI prevencijā par efektīvām tiek uzskatītas vecāku intervences (Lapsiņa, Miesniece, & Bite, 2022). Arī skolai ir nozīmīga loma bērnu un jauniešu attīstībā, kur īstenot garīgās veselības un dzīvesspēka veicināšanas programmas (Lapsiņš, 2020), tādejādi stiprinot skolēnus un palīdzot apzināties uzvedības traucējumu cēloņus un apzināti strādāt ar tiem.

Kā iepriekš tika skaidrots, NUI var būt ļoti daudz iemeslu, kas atstāj nozīmīgas sekas ne tikai uz skolēnu mācību sasniegumiem, bet arī uz visu viņa turpmāko dzīvi, tai skaitā, prasmī risināt problēmsituācijas. Jāņem vērā, ka katra bērna personība atšķiras, tāpat kā atšķiras NUI cēloņi, attiecīgi pedagogam nepieciešami daudzveidīgas zināšanas un rīki, ar kuru palīdzību mazināt NUI.

Nevēlamas uzvedības mazināšanai skolās Latvijā ir pieejamas vairākas jau izstrādātas un skolā aprobētas programmas, kuras katra strādā ar sava veida uzvedības traucējumu izpausmes veidu.

Latvijā pieejamās nevēlamās uzvedības mazināšanas programmas *Programs for reducing unwanted behavior available in Latvia*

Pēc revidentu aplēsēm, 36 tūkstošiem bērnu Latvijā pastāv uzvedības problēmu iestāšanās risks (Valsts Republikas Valsts kontrole, 2022). Skolotājiem ir jābūt gataviem strādāt klasē, kurā mācās bērns/bērni ar nevēlamu uzvedību, viņiem nepieciešamas reālas taustāmas metodikas NUI novēršanai. Lai piemērotu metodiku, sākotnēji nepieciešams noskaidrot NUI cēloņus.

Kā rakstā iepriekš tika minēts, nevēlamai uzvedībai ir ļoti daudz cēloņi. Lai ar tiem strādātu, jau gadiem ilgi Latvijā un pasaulē tiek izstrādātas dažādas programmas, kuru mērķis ir novērst NUI, strādājot arī ar to cēloņiem. Par izglītības iestādē īstenotām efektīvām NUI mazināšanai Latvijā un pasaulē tiek atzītas šādas programmas: SEM jeb sociāli emocionālā mācīšanās, APU – atbalsts pozitīvai uzvedībai, PBIS – pozitīvas uzvedības ieviešanas sistēma, CHAMPS - saruna, palīdzība, aktivitāte, kustība, līdzdalība un veiksmē, STOP 4-7 – sociālo prasmju treniņi, KiVa – vardarbības mazināšana vienaudžu vidū u.c. Katra no šīm programmām vērsta uz vienu vai vairāku nevēlamās uzvedības cēloņu novēršanu.

1. SEM jeb sociāli emocionālā mācīšanās (angliski *Social Emotional Learning*) ir process, kurā bērni un pieaugušie mācās izprast, regulēt un vadīt savas emocijas, izvirzīt un sasniegt pozitīvus mērķus, izrādīt empātiju, nodibināt, veidot un uzturēt pozitīvas attiecības, risināt problēmas un pieņemt atbildīgus lēmumus (Svence, 2020; Lapsiņš, 2020).
2. CHAMPS - uz jaunu proaktīvu klases disciplinēšanu balstīta sistēma, kuras pamatā ir saruna, palīdzība, aktivitāte, kustība, līdzdalība un veiksmē (angliski – *Conversation, Help, Activity, Movement, Participation, and Success* jeb CHAMPS). Tās mērķis ir izstrādāt mācību struktūru, kurā studenti ir atbildīgi, motivēti un ļoti iesaistīti konkrēta uzdevuma veikšanā (Evans, 2016).
3. PBIS – uz pierādījumiem balstīta pozitīvas uzvedības iejaukšanās un atbalsta sistēma, kas izmanto “sistēmisku” un proaktīvu pieeju, kuras mērķis ir samazināt uzvedības problēmas un uzlabot akadēmisko sniegumu, radot pozitīvu skolas klimatu. Metode paredz skaidru noteikumu ieviešanu, pozitīva atbalsta noteikšanu un veicināšanu (Lawrence, Holubz, Hixon, & Paynter, 2022).

4. APU – 2012 gadā Latvijas universitātes izstrādāta programma atbalstam pozitīvai uzvedībai, kuras mērķis ir veidot pozitīvu, atbalstošu un drošu mācību vidi, atbalstot pozitīvu uzvedību un mainīt bērnu uzvedības modeļus, ievērojot problemātisku uzvedību (Nīmante, 2016).
5. KiVa – Turku Universitātē (Somija) izstrādāta pētījumos un pierādījumos balstīta programma vardarbības mazināšanai vienaudžu vidū, kuras mērķis ir novērst un efektīvi risināt bulinga gadījumus. (Sprinģe, Gobiņa, Ķīvīte-Urtāne, & Maļina, 2023).
6. STOP 4–7 – terapijas programmas multimodālai agrīnai intervencei bērnu uzvedības problēmu risināšanai, kuras kodols ir bērnu sociālo prasmju treniņi, kurus veic speciāli apmācīti speciālisti sadarbībā ar skolu un vecākiem (Lapsiņa, Miesniece, & Bite, 2022). Programma paredzēta 4 – 7 gadus veciem bērniem.

Visas programmas paredzētas NUI mazināšanai skolā, taču katra koncentrējas uz noteiktu nevēlamas uzvedības veidu. Piemēram, sociāli emocionālā mācīšanās un CHAMPS balstīta uz skolēnu mērķtiecīgu rīcību mācību darbā, tādejādi novēršot nevēlamu uzvedību. Savukārt APU un PBIS balstās uz skolēnu disciplinēšanu. Vēl citas programmas strādā ar specifiskām jomām, piemēram, *mobinga* novēršanu, kas arī ir izplatīts nevēlamas uzvedības cēlonis.

Pēc autores novērojumiem, bieži klasē ir vairāku tipu uzvedības traucējumi, kuru cēloņi un izpausmes atšķiras, tāpēc skolotājam nav iespējams piemērot kādu vienu no iepriekšminētajiem nevēlamas uzvedības rīkiem. Ir nepieciešams izvērtēt katru klasi atsevišķi, konstatēt, ar kādām nevēlamas uzvedības problēmām saskaras pedagogs. Atbilstoši konstatētajām nevēlamās uzvedības izpausmēm sākotnēji jāsaprot, vai ar atbilstošo problēmu skolotājam sadarbojoties ar vecākiem ir iespējams tikt galā, vai tomēr nepieciešama speciālistu piesaiste.

Sociāli emocionālā mācīšanās (SEM)

Šobrīd Latvijā tā ir viena no plašāk ieviestajām programmām nevēlamas uzvedības novēršanai, kuru papildus akadēmiskajām zināšanām un prasmēm savā programmā iekļāvusi arī Skola 2030 (Peršēvica, 2020).

Programma uzsvars (1. attēlā) ir uz dzīvesspēka veicināšanu mērķu izvirzīšanu un sasniegšanu, kas dod virzienu un enerģiju mācību procesam,

tādejādi palīdzot skolēnam sevi disciplinēt un regulēt savu uzvedību (Svence, 2020).

1.attēls. Garīgās veselības veicināšanas modelis (Lapsiņš, 2020)

Figure 1 Mental health promotion model (Lapsiņš, 2020)

Termins – sociāli emocionālā mācīšanās radies 1994. gadā. To izveidoja Amerikas Akadēmiskās, sociālās un emocionālās mācīšanās sadarbības kooperācija (Svence, 2020).

SEM ietver piecas prasmju grupas bērnu sociāli emocionālajai audzināšanai:

1. Saprast sevi (*self awareness*) – stipro un vājo pušu pārzināšana, labi attīstīta pašapziņa, cieņa pret sevi; mērķu un vērtību apzināšanās.
2. Pārvaldīt sevi (*self management*) – mērķu sasniegšana, gan personīgo, gan grupas / skolas, gan pārējās sabiedrības, kontrolējot savus impulsus.
3. Saprast citus (*social awareness*) – spēja saprast un pieņemt atšķirīgo gan uzskatos, gan kultūrā, tādejādi iegūstot prasmi sadarboties.
4. Saprasties ar citiem (*relationship skills*) – spēja uzturēt attiecības un risināt savstarpējos konfliktus, ievērojot sociālās un ētiskās normas.

5. Pieņemt atbildīgus lēmumus (*responsible decision making*) – pieņemt lēmumus, respektējot citu sabiedrības locekļu vajadzības un labklājību. Uzņemties atbildību par pieņemtajiem lēmumiem (Svence, 2020).

Pamats veiksmīgai dzīvei skolā un turpmākajā dzīvē ir bērna spēja regulēt savas emocijas un uzvedību un pieņemt labus un atbildīgus lēmumus (Svence, 2020). SEM sniedz iespēju bērnam iemācīties un iegūt sociālās, emocionālās un ar akadēmiskajām zināšanām nesaistītās prasmes, attieksmes, uzvedību un vērtības, kas palīdz vadīt viņu domas, jūtas un rīcību, kas ļauj gūt viņiem panākumus skolā (Brush, Jones, Bailey, Nelson, Raisch & Meland, 2022).

SEM procesā skolēnam nepieciešamas attīstīt šādas kompetences:

- Kognitīvā, kas ietver uzmanības kontroli, darba atmiņu, plānošanas prasmes, inhibējošo kontroli (spēju kontrolēt savu uzmanību, uzvedību, domas un/vai emocijas, lai ignorētu spēcīgu iekšējo noslieci vai ārēju vilinājumu, un tā vietā darīt to, kas ir piemērotāks vai vajadzīgs), kognitīvo elastību, kritisko domāšanu.
- Emocionālā – emocionālās prasmes un izpausmes, emociju regulācija, empātija.
- Sociālā – sociālo signālu izpratne, konfliktu risināšana/sociālo problēmu risināšana, prosociāla/ kooperatīva uzvedība.
- Vērtības – ētiskās vērtības, veiktspējas vērtības, pilsoniskās vērtības, intelektuālās vērtības
- Perspektīvas – pateicība, optimisms, atvērtība, entuziasms. Skolēnu skatījums uz pasauli, ņemot vērā viņu pašu interpretāciju un spēju risināt ikdienas dzīves izaicinājumus.
- Identitāte – sevis izzināšana, mērķis, pašefektivitāte, izaugsmes domāšanas veids, pašvērtējums (Brush, 2022).

Šo kompetenču efektīvai nodrošināšanai SEM programma izvirza šādus kritērijus:

- Pieeja – sociāli emocionālo prasmju mācīšanos integrējot visos mācību priekšmetos.
- Vide – atbalstošas attiecības, sadarbības ētika, dažādības iekļaušana un atzīšana, piederība, kompetence un pašefektivitātes izjūta.
- Vērtēšana – socionāli emocionāls mācīšanās paredz skolā formatīvo vērtēšanu, kas nodrošina pozitīvu atgriezenisko saiti, mazina stresu un konkurenci izglītības iestādē.

- Skolēna iniciatīva – skolēnu iesaiste mācību programmas plānošanā, izstrādāšanā un īstenošanā.
- Skolotāja kompetence – spēja rūpēties par skolēnu garīgo veselību, saprastu bērnu attīstības vecumposmus un tā īpatnības.
- Sadarbība ar vecākiem – vecāku iesaistīšana un kopīgas atbildības uzņemšanos par bērnu garīgās veselības veicināšanu skolā.
- Ilgtspējīgums – skolotāju kompetences pilnveidi, pārraudzību un novērtēšanu; plānošanu, iesaistot visas ieinteresētās puses. Sadarbības tīklu un darba grupu izveide (Lapsiņš, 2020).

SEM ir visas skolas sistēmas koordinēti, sistemātiski un apzināti centieni visās klasēs, visās vidēs un visiem bērniem dot iespēju attīstīt viņu sociāli emocionālās prasmes. SEM ir visas skolas kolektīva darbs. Tā ir pieeja, kurā visas skolas līmenī gan skolotāji, gan skolas darbinieki, gan skolēni, gan vecāki strādā vienoti.

Autore savā praksē ir novērojusi, ka SEM programmā minētās metodes strādā, taču tai ir jābūt vienotai skolas pieejai, kurā katrs skolas darbinieks atbalsta programmas izvirzītos mērķus un ir gatavs iesaistīties mērķu īstenošanā. Pēc autores novērojumiem, skolā šo programmu realizēt grūtības sagādā tas, ka skolotājiem nav prasmes rīkoties atbilstoši izvirzīto mērķu sasniegšanai; grūtības sagādā arī lielā slodze; papildus jau minētajiem argumentiem, daļai skolotāju ir skeptiska attieksme pret to, ka šādu programmu ieviešana sniegs rezultātus.

Autores novērojumi praksē rāda, ka šīs metodes piedāvātie rīki ne visos gadījumos būs efektīvi. Un iemesls nav tikai skolotāju skeptiskā attieksme, bet arī dažādi citi faktori, piemēram, skolēni no sociāli nelabvēlīgas vides, skolēnu negatīvā emocionālā pieredze ģimenē, psiholoģiska rakstura traucējumi. Šajos gadījumos bērni bieži vien atsakās no jebkāda veida sadarbības – apzināti vai neapzināti.

CHAMPS (saruna, palīdzība, aktivitāte, kustība, līdzdalība un veiksmē)

Programma CHAMPS ir PBS (*Positive Behavior Support* jeb atbalsts pozitīvai uzvedībai) atvasinājums. Tā ir pieeja, kura paredz skolotāju vadīšanu efektīvu lēmumu pieņemšana un uzvedības pārvaldībā klasē.

Programmu veido astoņi modeļi, no kuriem katrs koncentrējas uz vienu svarīgu efektīvas klases pārvaldības aspektu, izvirzot konkrētu uzdevumu, lai sasniegtu vēlamo mērķi. Šīs programmas pamatā tiek sniegtas piecas

rekomendācijas skolotājiem, lai ar to palīdzību veicinātu atbalstošu uzvedību klasē (Evans, 2016):

1. Problēmas identificēšana, noskaidrojot apstākļus, kas veicina un pastiprina NUI, uzsverot, ka uzvedība ir mainīga. Iegūto informāciju iespējams izmantot efektīvu intervences stratēģiju izveidei.
2. Mācību vides klasē modificēšana, izveidojot veiksmīgu – proaktīvu un iedrošinošu – klases pārvaldības stratēģiju.
3. Jaunu prasmju un zināšanu mācīšana, kas veicina atbalstošu uzvedību un pozitīvu klases klimatu, sniedzot praktiskus piemērus un atgriezenisko saiti, kā arī sniedzot pozitīvus pastiprinājumus vēlamai uzvedībai, vienlaikus nedodot pastiprinājumus NUI.
4. Sadarbība jeb veidot attiecības ar profesionāļiem, kolēģiem, skolēnu vecākiem, skolas personālu un ekspertiem, kas var sniegt jaunu redzējumu, stratēģijas noteiktu problēmu risināšanā.
5. Piektais ieteikums ir pieņemt visai skolai vienotu programmu jeb stratēģiju, novēršot problemātisku uzvedību un palielinot pozitīvu sociālo mijiedarbību.

CHAMPS pieeja ļoti līdzīga SEM: abas balstās uz pozitīvas vides veidošanu, individuālu pieeju katras skolēnam, pirms tam izpētot katra skolēna NUI cēloņus, kam seko noteiktas rīcības stratēģijas izveidošana, iesaistot problēmas risināšanā visas iesaistītās puses.

PBIS (Positive Behavioral Interventions and Supports) jeb pozitīvas uzvedības intervence un atbalsts

Līdzīgi kā CHAMPS, arī PBSI koncentrējas uz pozitīva skolas klimata radīšanu. PBIS mērķis ir izveidot spēcīgu skolas klimatu, kas var pozitīvi ietekmēt disciplīnu. Šī programma balstās uz dažādu līmeņu uzvedības atbalstu, veicinot akadēmiskos un sociālos panākumus atbilstoši viņu spējām un vajadzībām (Elrod, Rice, & Meyers, 2022).

PBIS sistēma izmanto trīs līmeņu atbalstu skolēniem:

1. Pirmajā līmenī sistemātiskus norādījumus par uzvedības gaidām saņem visi skolēni. Šajā līmenī paredzēts skolas mēroga skrīnings, konsekventa jēgpilnu disciplīnas procedūru nostiprināšana un izmantošana, mācību motivācijas paaugstināšana. Šajā līmenī paredzēta skolas darbinieku apmācība par motivāciju atbalstošiem rīkiem un iesaistīšanos mācību procesā.

2. Otrais līmenis paredzēts skolēniem, kuriem nepieciešams papildus atbalsts mācībās, kurš tiek sniegts izmantojot organizētas intervences programmas. Šajā līmenī notiek atsevišķu skolēnu progresa uzraudzība un datu vākšana.
3. Trešajā līmenī ir skolēni, kuriem nepieciešams intensīvāks atbalsts un individualizēta palīdzība. Šajā līmenī skolas atbalsta komanda risina atsevišķu skolēnu vajadzības, ņemot vērā faktoros, kas ietekmē skolēnu mācību motivāciju un iesaistīšanos mācību darbā. Šajā līmenī tiek plānots atbalsts ģimenei un personālam, lai risinātu motivācijas problēmas (Petrasek, James, Noltemeyer, Green, Palmer, 2022).

PBIS lielu uzsvaru liek uz skolēnu mācību motivāciju, tās paaugstināšanu. PBSI struktūra un darbības principi ir ļoti līdzīgi arī nākamajai aprakstītajai Latvijā ieviestajai programmai APU.

APU jeb atbalsts pozitīvai uzvedībai

APU programmas izstrādātājas un ieviešjas Latvijas skolās ir Baiba Martinsone, Dita Nīmante un Linda Daniela. APU programma izstrādāta 2012. gadā LU, aprobēta 39 Latvijas skolās no 2012. – 2014. gadam. Programma balstīta uz Latvijā 2011. – 2012. gadā īstenotā pētījuma “Skolotāju aptaujas par skolēnu mācīšanās darbību un uzvedību ticamība un validitāte” rezultātiem, kurš apstiprināja uzvedības un emocionālo problēmu ietekmi uz mācību sasniegumiem (Nīmante, 2016).

APU programmā tiek iesaistīts viss skolas kolektīvs, un tā tiek īstenota ikvienā skolas telpā (klase, gaitenis, ēdnīca, utt.), katrā klasē, katrā stundā trīs līmeņos:

- Preventīvā darbība – Pozitīvu noteikumu izstrāde, ieviešana un īstenošana visa gada garumā; robežu nospraušana; pozitīva komunikācija ar visiem skolēna izglītības procesā iesaistītajām pusēm; apbalvojuma sistēmas izstrāde.
- Reaktīvā darbība – Laikus pamanīt uzvedības problēmas un rīkoties.
- Korektīvā darbība – individualizēts atbalsts skolēniem, lai mainītu bērnu uzvedības modeļus (Nīmante, 2016).

Salīdzinot APU un PBSI programmas, redzams, ka programmu īstenošanas metodika ir līdzīga, gan skatoties uz to, ka programmas darbība vērsta uz skolas vidi kopumā, gan arī uz izstrādātajiem īstenošanas līmeņiem.

Visas iepriekšminētās stratēģijas ir savā ziņā ļoti līdzīgas, jo visām ir viens mērķis – skolēnu labsajūtas, pašapziņas, mācību motivācijas un mācību rezultātu paaugstināšana. Tas, ko saredz autore, ka SEM vairāk balstās uz skolēnu, kuram jāatpazīst savas emocijas, jāprot tās nosaukt, jāizprot un tikai tad var mainīties viņa uzvedība. Savukārt CHAMPS, PBIS, APU, pēc autores domām, vairāk koncentrējas uz apkārtējās vides izmaiņām – atbalstošas vides radīšanu, noteikumu ievērošanu. Pēc autores domām, pats veiksmīgākais variants būtu, ja šīs koncepcijas būtu iespējams apvienot, ņemot vērā katras programmas spēkus un vienkāršojot izpildījumu, lai katrs ieteikums būtu izdarāms ikvienam mācību priekšmeta skolotājam, ņemot vērā Latvijas izglītības sistēmu, kurā skolotāji ikdienā saskaras ar lielu slodzi.

KiVa (Kiusaamisen Vastainen) - pāridarījuma novēršanas programma

KiVa ir programma, kura balstīta uz pētījumiem par bulingu un tā mehānismiem un kuras mērķis ir efektīva bulinga gadījuma risināšana (Huitsing, Lodder, Browne, Oldenburg, Van der Ploeg, & Veenstra, 2020).

KiVa piedāvā gatavu un praktiski lietojamu saturu un instrumentus trīs jomās:

- Vardarbības novēršana, kurā iekļautas nodarbības visiem skolēniem. Nodarbību vadīšanai skolotāji saņem rokasgrāmatu, videomateriālus, piekļuves tiešsaistes spēlēm un citus uzskates materiālus.
- Gadījuma risināšana: darbs ar bērniem, kas saskārušies ar bulingu – bijuši upuri vai pāridarītāji.
- Situācijas uzraudzība: atgriezeniskā saite par antibulinga programmas efektivitāti ar skolēnu un darbinieku aptaujas palīdzību.

KiVa projekta īstenošana paredzēta ilgtermiņā kā pastāvīga antibulinga darba sastāvdaļa. Atšķirībā no CHAMPS, APU, PBIS, KiVa koncentrējas uz konkrētu uzvedības riska faktora novēršanu, līdz ar to šai programmai ir šaurāka darbības joma nekā iepriekšminētajām, taču ne mazāk būtiska, jo Latvija OECD vispasaules pētījumā ir starp desmit valstīm, kurām ir vissliktākie rādītāji par bulinga situāciju skolās (PISA, 2018).

Ārpusskolas resursi: Stop 4 – 7.

Stop 4 – 7 un Pusaudžu resursu centrs ir resursi, kurus var izmantot gadījumos, kad skolai nav pietiekami resursi, nav konkrētie speciālisti vai

situācija ir pārāk nopietna, lai skola spētu ar problēmsituāciju tikt galā ar tai pieejamajiem resursiem.

STOP 4-7 jeb "Kopā uz ceļa esam stiprāki" ir balstīta uz pētījumu par bērnu uzvedības problēmu attīstību un Oregonas Sociālās mācīšanas centra klīniskās darba pieredzes pamatiem (Pārresoru koordinācijas centrs, 2020). Tā paredzēta pirmsskolas vecuma bērniem ar uzvedības problēmām. Tās mērķis ir mazināt bērnu problemātisko uzvedību agrīnā vecumā, mācot vecākus pielietot pozitīvās audzināšanas principus (Ministru Kabinets, 2023). Programma adaptēta latviešu valodā, un 2019.-2022. apmācīti jau vairāk kā 200 speciālisti. Programma balstās uz trīspusēju sadarbību – vecāki, skolotāji speciālisti, kur skolotāju un vecāku loma ir veicināt bērna vēlamās uzvedības aktivizēšanu un nostiprināšanos, tāpēc programma tiek īstenota kompleksi, vienlaikus strādājot ar visu bērna sociālo sistēmu (Ministru Kabinets, 2023).

“STOP 4–7” programmas kodols ir bērnu sociālo prasmju treniņi, kuri ilgst 10 nedēļas. Tie ietver sociālo prasmju apgūšanu un pilnveidošanu, pieaugušo pozitīvu iesaistīšanos, pašregulāciju iemaņu attīstīšanu un struktūras ieviešanu un ievērošanu (Lapsiņa, Miesniece & Bite, 2022).

Programmas ietvaros tiek strādāts ar vecākiem un pedagogiem, kuri apgūst sociālo prasmju lietošanu ikdienas situācijās. Vecāku apmācību mērķis ir stiprināt vecāku kompetenci, uzlabot vecāku un bērnu attiecības, apgūt un pilnveidot audzināšanas prasmes, palielināt sociālo atbalstu ģimenei. Skolotāju mācības fokusējas uz skolotāju – vecāku – bērnu attiecībām, kā arī skolotāja kompetences paaugstināšanu (Lapsiņa, Miesniece & Bite, 2022).

Programma STOP 4-7 koncentrējas uz pirmsskolas vecuma bērniem, tādejādi jau agrīni mazinot iespējamību skolas vecumā saskarties ar uzvedības problēmām.

Secinājumi

Conclusions

Skolēnu NUI viennozīmīgi ir aktuāla un nopietna problēma skolās, kas ietekmē gan viena konkrētā skolēna, gan visas klases kopējo mācību satura apguves procesu un mācību sasniegumus, kā arī turpmākos panākumus citos izglītības līmeņos. Turklāt NUI ir kaitējoša ne tikai skolēniem, bet arī skolotājiem, kuriem, nespējot kvalitatīvi veikt savus darba pienākumus, var rasties vēlēšanās pamest skolotāju profesiju. Tāpēc ir būtiski meklēt risinājumus NUI mazināšanai.

Latvijā un pasaulē ieviestās programmas NUI mazināšanai, ir ļoti līdzīgas – tās, analizējot riska faktoros un skolēnu NUI cēloņus, ar pozitīva atbalsta sistēmisku pieeju cenšas mazināt NUI. Visas šīs pieejas paredz kompleksas risināšanas metodes un to ieviešanu skolās. Pamatā to mērķis ir mācīt skolēniem atpazīt savas emocijas; veicināt pozitīvu emociju rašanos; ieviest skolās vienkāršus, saprotamus un atbalstošus noteikumus; pastiprināti strādāt ar riska grupām; veikt preventīvo darbu.

Visām programmām kā iespējamo trūkumu var minēt to, ka tās ir grūti īstenot Latvijas skolās, jo, pirmkārt, trūkst finanšu resursu; otrkārt, Latvijas skolu skolotāji ir tik noslogoti, ka ļoti bieži saskaras ar laika resursu trūkumu; treškārt, skolās trūkst atbalsta personāla. Turklāt programmu efektivitātes būtisks priekšnosacījums ir nepārtrauktība un to īstenošana visos skolas līmeņos. Tāpat nepieciešams sniegt atgriezenisko saiti. Visi šie faktori ir tie, kas potenciāli var atturēt skolas no iesaistīšanās šajās programmās.

Šo programmu realizāciju būtu nepieciešams vienkāršot, pirmkārt, veicot skolotāju kompetences pilnveidi un sniedzot viņiem reālus rīkus NUI mazināšanai. Otrkārt, mazinot birokrātisko slogu, piemēram, samazinot atskaišu apjomu par paveikto. Treškārt, padarot programmas pieejamākas – gan finansiāli, gan ieviešanas procesa ziņā.

Summary

In the 4th-6th grades, students experience big changes – a new phase of learning begins, which is associated with big changes in the everyday school environment; as well as the transition from childhood to adolescence begins, in which peers play a greater role, becoming a source of support and information. Many important changes in the types and course of emotional and behavioral disorders are observed during this age period. This in turn becomes a challenge for teachers who start working with this age group.

In international practice, inclusive education envisages such an approach that provides an opportunity for all students of the relevant age to provide a learning experience and environment appropriate to their requirements.

In schools teachers must be prepared to work in a classroom with a child/children with unwanted behavior, so are needed real tangible methods for preventing unwanted behavior.

Several programs implemented in educational institutions for effective reduction of unwanted behavior in Latvia and the world have been recognized, such as SEM or social-emotional learning, APU – support for positive behavior, PBIS – positive behavior implementation system, CHAMPS – conversation, help, activity, movement, participation and success, STOP 4-7 – social skills training, KiVa – reduction of violence among peers, etc. The common feature of all programs is to reduce the causes of unwanted behavior and support positive behavior.

The weakest point of all programs is their complicated and complex implementation methodology. It would be desirable to increase the effectiveness of the programs by training teachers and providing them with real tools for reducing NUI, reducing the bureaucratic burden, making the programs more accessible – both financially and in terms of the implementation process.

Literatūra References

- Arumugam, S., Kway, E. H., & Isa, Z. M. (2019). Developing symptomatic behavior screening tool (symbest) for children with behavior problems: A fuzzy Delphi method. *Muallim Journal of Social Sciences and Humanities*, 141-171. DOI: <https://doi.org/10.33306/mjssh12>
- Beizītere, I., Grumolte-Lerhe, I., Ziemane, I., & Valtenbergs, V. (2020). *Iekļaujošā izglītība bērniem ar speciālām vajadzībām Latvijā*. Pieejams: https://www.saeima.lv/petijumi/Ieklausos_izglitiba_berniem_spec_vajadzibam_Latvija.pdf
- Bezborodovs, N. (2021). *Emocionālās un uzvedības grūtības pirmsskolas vecuma bērniem*. Bērnu klīniskās universitātes slimnīca. Pieejams: <https://www.izm.gov.lv/lv/media/11657/download>
- Brush, K. E., Jones, S. M., Bailey, R., Nelson, B., Raisch, N., & Meland, E. (2022). Social and emotional learning: From conceptualization to practical application in a global context. *Life skills education for youth: Critical perspectives*, 43-71. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-85214-6>
- Daunic, A. P., Smith, S. W., Aydin, B., & Barber, B. (2019). Lowering risk for significant behavior problems through cognitive-behavioral intervention: Effects of the Tools for getting along curriculum 2 Years following implementation. *The Journal of Primary Prevention*, 40, 463-482. DOI: doi.org/10.1007/s10935-019-00554-3
- Davodi-Boroujerd, G., Abasi, I., Arani, A. M., & Aslzaker, M. (2022). The Relation between Maternal Personality and Internalizing/Externalizing Behaviors: Mediating Role of Maternal Alexithymia, Children's Alexithymia and Emotional Regulation. *Iranian journal of psychiatry*, 17(1), 61. DOI: [10.18502/ijps.v17i1.8050](https://doi.org/10.18502/ijps.v17i1.8050)

- Elrod, B. G., Rice, K. G., & Meyers, J. (2022). PBIS fidelity, school climate, and student discipline: A longitudinal study of secondary schools. *Psychology in the Schools, 59*(2), 376-397. DOI: 10.1002/pits.22614
- Evans, V. (2016). *An evaluation of CHAMPS for classroom management* (Doctoral dissertation, Walden University). DOI: <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations>
- Herman, K. C., Reinke, W. M., Dong, N., & Bradshaw, C. P. (2022). Can effective classroom behavior management increase student achievement in middle school? Findings from a group randomized trial. *Journal of Educational Psychology, 114*(1), 144. DOI: <https://doi.org/10.1037/edu0000641>
- Hsu, Y. C., Chen, C. T., Yang, H. J., & Chou, P. (2022). Family, personal, parental correlates and behavior disturbances in school-aged boys with attention-deficit/hyperactivity disorder (ADHD): a cross-sectional study. *Child and adolescent psychiatry and mental health, 16*(1), 1-11. DOI: <https://doi.org/10.1186/s13034-022-00467-w>
- Huitsing, G., Lodder, G. M., Browne, W. J., Oldenburg, B., Van der Ploeg, R., & Veenstra, R. (2020). A large-scale replication of the effectiveness of the KiVa antibullying program: A randomized controlled trial in the Netherlands. *Prevention science, 21*, 627-638. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11121-020-01116-4>
- Humaeroah, H., Sardi, A., & Ermawati, E. (2023). Teacher Perspective: Managing Students' Behavior Problem in Teaching English at Primary School. *IDEAS: Journal on English Language Teaching and Learning, Linguistics and Literature, 10*(2), 2113-2121. DOI: 10.24256/ideas.v10i2.3206
- Jennings, P. A., & Greenberg, M. T. (2009). The prosocial classroom: Teacher social and emotional competence in relation to student and classroom outcomes. *Review of educational research, 79*(1), 491-525. DOI: <https://doi.org/10.3102/0034654308325693>
- Lapsiņa, I., Miesniece, A. A., & Bite, I. (2022). Childrens' behaviour problems' and parents' parenting behaviour changes after participation in a modified multimodal early intervention program "STOP 4-7". *Baltic Journal of Psychology, 23*(1/2), 84-105. DOI: <https://doi.org/10.22364/bjp.23.05>
- Lapsiņš, O.(red.) (2020). *Garīgās veselības veicināšana izglītības iestādēs. Vadlīnijas politikas veidotājiem*. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/61196/Promehs_Politikas_veidotaju_rokasgramata.pdf?sequence=1
- Lawrence, T., Holubz, B. J., Hixon, M., & Paynter, K. (2022). Implementing PBIS with Fidelity: Secondary School Staff Members' Descriptions of School Climate. *Journal of Educational Research and Practice, 12*(1), 21. DOI: <https://doi.org/10.5590/JERAP.2022.12.1.19>
- LR Saeima. (1998). *Izglītības likums*. Pieejams: <https://likumi.lv/doc.php?id=50759>
- LR Saeima. (2023). Ministru kabineta noteikumi Nr. 474. *Kārtība, kādā nodrošināma izglītojamo profilaktiskā veselības aprūpe, pirmā palīdzība un drošība izglītības iestādēs un to organizētajos pasākumos*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/344779-kartiba-kada-nodrosinama-izglitojamo-profilaktiska-veselibas-aprupe-pirma-palidziba-un-drosiba-izglitibas-iestades>

- LR Saeima. (2004). *Administratīvā procesa likums*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/55567-administrativa-procesa-likums>
- LR Saeima. (2020). *Noteikumi par valsts pamatizglītības standartu un pamatizglītības programmu paraugiem*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/303768-noteikumi-par-valsts-pamatizglitibas-standartu-un-pamatizglitibas-programmu-paraugiem>
- Ministru Kabinets. (2023). *Programma "STOP 4-7"*. Pieejams: <https://www.mk.gov.lv/lv/programma-stop-4-7>
- Nīmante, D. (2016). *Ieskats APU (Atbalsts pozitīvai uzvedībai) – sistēmiska prevencijas un intervences programma vardarbības mazināšanai*. Pieejams: https://www.lps.lv/uploads/docs_module/3_Ieskats%20APU.pdf
- Pārresoru koordinācijas centrs. (2021) *Konceptuālais ziņojums "Starpnozaru sadarbības un atbalsta sistēmas pilnveide bērnu attīstības, uzvedības un psihisko traucējumu veidošanās risku mazināšanai"*. Pieejams: https://tap.mk.gov.lv/doc/2019_09/PKC_KoncZin_Bernu_psihiska_ve.1584.docx
- Pārresoru koordinācijas centrs. (2020) *Programma "STOP 4-7"*. Pieejams: <https://www.pkc.gov.lv/lv/sabiedribas-lidzdaliba/iniciativas-un-darba-grupas/programma-stop-4-7>
- Petrasek, M., James, A., Noltemeyer, A., Green, J., & Palmer, K. (2022). Enhancing motivation and engagement within a PBIS framework. *Improving schools*, 25(1), 37-51.
- Peršēvica, A. (2020). *Ar "Mācīties būt" labjutība ienāk skolā*. Pieejams: <https://skola2030.lv/lv/jaunumi/blogs/visc-istenotais-erasmus-projekts-macities-but>
- Pirsko, L. (2010). *Piesaistes stila saistība ar uzvedības traucējumiem un bērnu un vecāku vardarbības pieredzi*. Pieejams: <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/4894>
- PISA. (2018). What School Life Means for Students' Lives. *PISA 2018 Results (Volume III)*. DOI: <https://doi.org/10.1787/19963777>
- Pudule, I., Velika, B., Grīnberga, D., Gobiņa, I., Villeruša, A., Kļaviņa-Makrečka, S., & Bezborodovs, Ņ. (2020). *Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījums* Slimību profilakses un kontroles centrs. Pieejams: https://www.spkc.gov.lv/sites/spkc/files/data_content/latvijas-skolenu-veselibas-paradumu-petijums-05.10.2020_1.pdf
- Scattolin, M. A. D. A., Resegue, R. M., & Rosário, M. C. D. (2022). The impact of the environment on neurodevelopmental disorders in early childhood. *Jornal de Pediatria*, 98, 66-72. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jped.2021.11.002>
- Sprīņģe, L., Gobiņa, I., Ķīvīte-Urtāne, A., & Maļina, L. (2023). *Profilakses un agrīnās intervences programmas KiVa monitoringa pētījums par pāridarījumu izplatību skolēnu vidū*. Pieejams: <https://www.mk.gov.lv/lv/media/17100/download?attachment>
- Svence, G. (2020) *Psiholoģija jaunajam skolotājam*. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/56412/svence_guna-psihologija_jaunajam_skolotajam-book.pdf
- Valsts Republikas Valsts kontrole (2022). *Problēmbērni – pieaugušo neizdarības spoguļis*. Pieejams: https://lrvk.gov.lv/lv/getrevisionfile/29565-ikOI7xAmr_o-vESqJnas3Xw0cGVm5oS2.pdf